

درس هفتصد و هفدهم

کیفیت تبیین و تفسیر مُثل افلاطونی در کلام مرحوم آخوند و جناب شیخ

أعوذ بالله من الشيطان الرجيم
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

صحبت در کیفیت تبیین و تفسیر مُثل افلاطونی در کلام مرحوم آخوند و جناب شیخ بود و عرض شد که نظر افلاطون نسبت به مثل با آنچه که مرحوم شیخ در شفاء آن را تعبیر می کنند منافات دارد. البته می توانیم این منافات را ناشی از دو نحوه نگرش و بینش آنها نسبت به ارتباط بین حقایق خارجی و عالم غیب بدانیم که طبعاً این قضیه در کیفیت تفکر انسان نقش اساسی دارد.

تفاوت مُثل افلاطونی و صورت مثالیة عین خارجی

اول باید یک قضیه و مسئله را توضیح بدهیم و آن اینکه بین مثل افلاطونی که صورت انواع خارجی است و خود صورت مثالیة عین خارجی تفاوت هست و این تفاوت هم ناشی از یک مسئله عقلی به عنوان کلی طبیعی نمی شود بلکه عبارت از یک وجود خارجی است چون مرحوم شیخ این مسئله را به ماهیات کلیه توجیه کردند، اینکه هنر نیست خب همه می دانند ماهیات کلیه حقایق طبیعی هستند که مصداق آنها و وجود خارجی آنها همان جزئیات خواهند بود و الا خودشان که در خارج وجود ندارند، حالا بعداً به آن قضیه می رسیم.

در وهله اول این مسئله باید روشن بشود که صورت مثالی اشیاء عبارت از همان اتصال ما به حقایق خارجی است که به آن علم، معرفت، صورت ذهنی و وجود ذهنی و هر چه می خواهید اسمش را بگذارید گفته می شود، آن یک نحوه اتحاد با نفس همان عینیت خارجی دارد. الآن شما در اینجا نشسته اید و دارید به بنده نگاه می کنید و من هم دارم به شما نگاه می کنم و شما صحبت های ما را می شنوید و من هم الآن یک مطالبی را ارائه می دهم، این ردّ و بدل شدن اطلاعات و مطالب به چه کیفیت است؟! آیا الآن از وجود ظاهری من چیزی کنده می شود و به وجود شما اضافه می شود و بالعکس؟! من که الآن شما را در اینجا احساس می کنم، این احساس هم یک احساس اعتباری نیست بلکه احساس شهودی و وجدانی است؛ یعنی صورت حکائی شما را احساس نمی کنم بلکه نفس الوجود شما را احساس می کنم که در اینجا هستید و هر کدام با کیفیت و وضع و خصوصیات عارضی دیگر در یک رتبه خاص خودتان هستید و در سر جای خاص و معین نشسته اید. این احساسی که بنده الآن در اینجا دارم یک احساس شهودی، وجدانی، لمسی، قلبی و حضوری است که به واسطه

جسم حاصل نمی‌شود و فقط در اینجا تنها هنری که از جسمیت برآمده است این است که وسیله و آلت برای این احساس شده است، از این جسمیت کار دیگری بر نمی‌آید.

فرض کنید نامه‌ای را که باید به یک شخصی بدهم که از مضمون این نامه مطلع شود، هرچه هست آنچه که در این نامه هست مهم است ولی رساندن این نامه یا توسط خود من است که در منزل بروم و نامه را بدهم یا به شخصی بدهم که این نامه را ببرد یا اینکه از این کبوترهای نامه‌رسان بگیرم و نامه را بدهم [فرقی نمی‌کند]، کبوتر نقشی ندارد و فقط نامه را بر منقار یا پای او می‌بندند و می‌برد و آنجا می‌نشیند و نامه را برمی‌دارند. در سابق کبوترهای نامه‌رسان بودند و از این شهر به آن شهر می‌رفتند و نامه را می‌بردند و بعد هم شخص آن نامه را می‌گرفت و یک نامه به پایش می‌بست و بعد هم کبوتر به همان جای اولش برمی‌گشت. کار و هنر و نقش دیگری ندارد، آنچه که هست در مضمون و مفهوم این نامه هست.

تعریف علم و معرفت

خب آنچه که الآن این احساس شهودی برای من حاصل شده است، آن احساس که عبارت از حسّ حضور عین خارج [است]، به واسطه چه چیزی پیدا شده است؟ به واسطه تقابل یک جسم با جسم دیگر و در مرأی و منظر بودن آن جسم [پیدا شده است] که به واسطه این تقابل، آن جنبه معرفتی که جنبه مجرد و از مقوله وجود است، آن جنبه تجردی برای انسان حاصل می‌شود و انسان حکم می‌کند که این شخص در اینجا حضور دارد و آن شخص حضور ندارد، به این احساس علم و معرفت می‌گویند که انسان به واسطه احساس، حکم به حضور و عینیت و تحقق خارجی جسم می‌کند، اینها به واسطه آن احساس پیدا می‌شود و ارتباطی هم بین این و آن نیست و هیچ ربطی ندارند، این در اینجا نشسته و او هم در آنجا نشسته است و دو یا سه متر فاصله است و در اینجا ارتباطی هم وجود ندارد. این احساس عبارت از همان صورت ذهنیه است که از آن تعبیر به علم حضوری می‌شود، البته در اینجا همان طوری که عرض کردم خود همان وجود خارجی در این مسئله به عنوان آلیت و وساطت نقش دارد.

اگر ما به این مسئله دقت کنیم آن وقت متوجه می‌شویم که همان احساسی را که در یک واقعه خارجی برای ما حاصل شده است و خود آن شیء و واقعه خارجی را در وجود خود احساس می‌کنیم، همین احساس در رؤیا و مناماتی است که برای ما حاصل می‌شود، عیناً همان است و هیچ تفاوتی به اندازه سر سوزن ندارد و همین احساس برای ما در مورد مکاشفاتی است که این مکاشفات برای افراد پیدا می‌شود؛ چه بسا افرادی را که از این دنیا رفته‌اند در زندگی خود احساس می‌کنند و آنها را در زندگی خود می‌بینند و وجود ایشان را احساس می‌کنند و این احساس باعث می‌شود... آن وقت چون نمی‌توانند بین عینیت خارجی و آن صورت ذهنیه تمیز

بدهند می‌گویند: فلانی الآن اینجا بود فلانی الآن در اینجا حضور دارد، از این مسائل و قضایا خیلی زیاد است. شخصی نقل می‌کرد که شوهرش از دنیا رفته بود و خیلی ناراحت بود و به واسطه رفتن شوهرش تقریباً برای او هم از دنیا سلب علاقه شده بود و تعلقی احساس نمی‌کرد که دیگر برایش در این دنیا بماند و خیلی پیش ما اظهار قلق و اضطراب می‌کرد. یک مدت گذشت و یک روز من برای دیدن او رفتم و دیدم خیلی آرام است و آن چیزی که قبلاً از او دیدیم دیگر مشاهده نکردیم، صحبت شد و من گفتم که الحمدلله مثل اینکه شما خیلی آرامش پیدا کردید و ناراحتی‌ها مرتفع شده است. گفت که [خواست] خدا است و ... خلاصه نخواست که بگوید. بعد من خودم احساس کردم که یک قضیه‌ای اتفاق افتاده است و این قضیه با آن وضعیتی که ما می‌دیدیم هیچ تناسبی ندارد. بالأخره خودش مسئله را فاش کرد و گفت که همیشه در موقع نماز مغرب و عشا شوهرم به اینجا می‌آید و همراه با من نماز می‌خواند و من او را احساس می‌کنم و امشب برای دیدن او منتظر هستم. خب این وجودی را که او الآن احساس می‌کند، اگر صورتش بود که این صورت دیگر برای او آرامش نمی‌آورد، خب عکسش روی طاقچه هست پس چرا دائماً بیشتر ناراحت می‌شود؟! چرا دائماً بیشتر یاد او می‌کند؟! معلوم می‌شود که وجودش را احساس می‌کند! خب حالا اگر کسی دیگر بیاید می‌فهمد؟! نه، نمی‌فهمد. می‌بیند اتاق خالی است و این هم دارد نماز می‌خواند و مسئله‌ای [وجود] ندارد. این آرامش و اطمینان خاطری که الآن برای این حاصل شده است به چه جهت است؟! به جهت همان احساسی است که قبلاً داشته است یعنی همان احساسی را که قبلاً داشته و با آن احساس با شوهرش زندگی می‌کرده و روز و شبش را می‌گذرانده است، الآن همان احساس را دارد منتها مثل کسی که در اینجا می‌آید و فرض کنید از ۲۴ ساعت، هشت ساعت در منزل است یا ۱۲ ساعت در منزل است یا ۱۵ ساعت در منزل است و بقیه را بیرون و سر کار می‌رود حالا فرض کنید که یک ساعت هست.

من به او گفتم: حالا که این طور است نماز را طولانی کن و تعقیبات را هم بخوان! مفاتیح که داری، از اول شروع کن سوره یس خواندن و بعد دعای علقمه و عدیله و فلان و هرچه دارد بخوان که او را نگه داری! گفت که نه نمی‌شود بلند می‌شود و می‌رود! یک دفعه خواستم این کار را بکنم گفت که کارم دیر شده است، زود تمام کن بابا! خلاصه ما آن طرف هم گیر داریم! اینها را به او گفتیم! گفت: اتفاقاً خودم به فکر آمد که کمی این تعقیبات را زیاد کنم، دیدم نه او سرش کلاه نمی‌رود! خلاصه مسائل دیگری هم در آن طرف دارد که بالأخره باید به همه رسید، هم این طرف و هم آن طرف! آنها هم در چیز هستند و ...! اینها واقعاً مسائلی است که وجود دارد.

یک دفعه ما در همین مسجد قائم بودیم که مرحوم آقا - رضوان الله تعالی علیه - داشتند در مورد معاد صحبت می‌کردند که روایت داریم: وقتی شخص فوت می‌کند و مؤمنی از این دنیا می‌رود، او را که در قبر

می گذارند، این حوری‌ها می آیند و خلاصه با اینها مشغول صحبت و اینها می شود و یک مرتبه اصلاً نمی فهمد چطور می شود و قیامت به پا می شود^۱ **اللهم ارزقنا!** اگر این طوری باشد که خیلی خوب است! البته خب مؤمن گفتند! حالا خدا به داد ما برسد.

من یادم هست وقتی که صحبت می کردند بعضی‌ها آنجا بودند و خلاصه باهم شوخی می کردند و خیلی این مطلب و قضیه را سبک گرفته بودند. تا اینکه چندی پیش بود که یکی از افراد که واقعاً از صلحا بود و پیرمردی بود که در مسجد قائم می آمد و در نماز شرکت می کرد و خیلی سید خوش نفسی بود و با مرحوم پدر بزرگ ما هم ارتباط و آشنایی داشت، ایشان به رحمت خدا می رود و او را می برند و در همین علی بن بابویه طهران دفن می کنند. همان شخصی که این مسئله را مشاهده کرده بود این قضیه را به من گفت، البته این فردی است که اهل معنا و بعضی از مشاهدات است و مشاهدات مثالی و صوریه دارد. ایشان می گفت: وقتی او را دفن کردیم یک مرتبه دیدم یک نوری از این قبر آمد و بالا رفت و مشاهده کردم - افرادی در آنجا بودند که متکفل قرار دادن لحد و ترتیب قبر و اینها بودند - و دیدم که به به خانهات آباد! بیا و ببین چه خبر است! حوری‌ها نشسته‌اند و هر چه من او را صدا می کردم اصلاً اعتنایی به من نمی کرد و به قول معروف **خُذِ الْغَايَاتِ وَ اَتْرِكِ الْمَبَادِي!** بابا ما هر روز باهم صحبت می کردیم و سلام و علیک داشتیم! دیدیم نه خیر، [اعتنایی نمی کند]! معمولاً این طوری است! خلاصه دیدیم طرف بدجوری به تنعم و امثال ذلک [مشغول است]! حالا دیگر خصوصیاتش را به من نگفت ولی معلوم بود که آنجا خیلی به او خوش می گذرد! بعد دیدم یک نفر از آنهایی که آنجا بود به من رو کرد و گفت: داری می بینی؟! دیدم او هم دارد می بیند! یعنی دو نفر این قضیه [را مشاهده کردند] که هردو هم از منتسبین به ما هستند. خود او هم دارد این قضیه را می بیند و بقیه نمی بینند! درحالی که اکثر آنهایی که در این مسئله تشریک مساعی می کردند همه از معممین و علماء و ائمه جماعات بودند ولی نمی دانم چرا خدا چشم ما ائمه جماعات و علماء و اهل علم را نسبت به این مسائل کور و نابینا کرده و چشم افراد عادی را باز کرده است! بنده اعتراض دارم! باید این را در پیشگاه عدل الهی مطرح کنیم که ما اهل علم هستیم! اینها چه کاره هستند؟! یک مشت نادان و آدم‌هایی که عمامه ندارند و افراد عادی هستند!! این فضائل باید به ما برسد، ما مستحق این گونه فضائل هستیم که به مردم بگوییم و بازارمان را گرم کنیم و رونق بدهیم!! ولی خب ظاهراً خدا می داند [چه کار کند]، گفت: خدا خر را می شناخت که به او شاخ نداد!!

حالا این قضیه و مسئله مکاشفات چیزی است که واقعیت دارد. وقتی امام علیه السلام می فرمایند که وقتی مؤمن از دنیا می رود این طور است، امام که حرف بیجا و بیهوده و لغو نمی زند، حرف حساب می زند!

^۱ . صحیفة الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۹۱؛ بحار الأنوار، ج ۹۷، ص ۱۲، با قدری اختلاف.

منتها علی کل حال این مسئله برای هر کسی قابل ادراک نیست.

این مسئله که آن احساس به نحو عینی وجود دارد یک مسئله غیر قابل تردید و غیر قابل تشکیک است یعنی همان حالتی را که ما در وجود...، اگر قرار باشد که ما در این مسئله شک کنیم، باید در آن خارجی هم شک کنیم؛ در آن حقائق لمسی و شهودی خارجی هم باید شک کنیم چون هردو را یکی می بینیم یعنی کسی نمی تواند به ما بگوید که مثلاً رؤیا و منامی که می بینید اشتباه است، خودت داری اشتباه می کنی اگر آن اشتباه است این هم اشتباه است و این مسئله تفاوتی نمی کند. همان طوری که الآن وجود این اشیاء را احساس می کنم [همین طور رؤیا و منام را احساس می کنم].

بعضی از افراد از دوستانی که در بعضی از مجالسی که قبلاً داشتیم شرکت می کردند می گفتند که اصلاً وقتی که شرکت می کنیم انگار دو بار شرکت کرده ایم یعنی مسئله برای ما تکراری است! به عرض بنده رسیدید؟! خوب شخص باید چه حالتی پیدا کند که برای او عیناً تکراری باشد؟! تا آن احساس وجدانی نسبت به یک حقیقت خارجی برای او حاصل نشود، خوب تکراری نخواهد شد و مشابه او خواهد شد و از او حکایت خواهد کرد نه اینکه نفس او به همان وضعیت باشد. البته خوب این مطلب را هم باید در نظر داشت که - همان طوری که عرض کردیم - اصل قضیه و لمّ مطلب به این برمی گردد که در آن جنبه علی خود شیء، بین علت و معلول امکان ندارد فاصله بیفتد.

حصول گره بسیاری از مشکلات فلسفی به واسطه غور در مسئله علیت

ما باید به مسئله علیت خیلی توجه کنیم و خیلی روی آن کار کنیم و خیلی در آن تأمل کنیم! گره بسیاری از مشکلات فلسفی به واسطه غور در مسئله علیت برای ما حاصل می شود! وقتی که می گوئیم: صورت مثالی، علت وجود خارجی است، همین طوری لقلقه لسان نیست بلکه پشت این مفهوم و عبارت چه چیزی نهفته است؟! اگر صورت ملکوتی، علت است پس چرا معلولش نیست؟! دائماً فقط شما می گوئید که در مقام اجمال است، اجمال چیست؟! اجمال نداریم! اجمال یعنی عدم وجود.

مفهوم نداشتن اجمال در مقام عینیت خارجی

شما وقتی که یک تخم سیب را می گیرید و می گوئید: بالاجمال این یک درخت سیب است، شما در اینجا دارید یک شجره سیب و تفاح در نظر می گیرید و الا این خود تخم است و چیز دیگری نیست. بله! استعداد و قابلیت دارد که تبدیل بشود و حال که نشده است، وقتی که نشده چرا شما اجمال می گوئید؟! ما اجمال نداریم! اجمال یعنی ابهام، اجمال یعنی عدم الوجود، اجمال یعنی عدم التفصیل، اجمال یعنی عدم التوضیح و

اجمال یعنی عدم التبيين، این معنای اجمال است و این اجمال در مقام مفهوم معنا دارد نه در مقام عینیت خارجی! در حالی که بحث ما از مسئله علیت و معلولیت، تعیین خارجی است یعنی علت خارجی مثالی، علت خارجی ملکوتی، علت خارجی لاهوتی و علت خارجی علم عنائی که نفس علم عنائی علت خارجی برای خلق اشیاء است، این علت خارجی علت برای معلول خارجی است، پس معلول آن کجاست که ما نمی بینیم؟! ما نمی بینیم خب نبینیم، ما آن طرف دیوار را هم نمی بینیم! ما اتاق پشت سر را هم نمی بینیم! ما آن کسی که در خیابان هست را هم نمی بینیم! اینکه ما نمی بینیم یعنی نیست؟! همان طوری که برای دیدن این اتاق کناری باید از این در خارج شویم و وارد در آن اتاق شویم و برای دیدن افرادی که در خیابان حرکت می کنند چاره ای نداریم جز اینکه بدن را کمی تکان بدهیم و این قدر آنجا ننشینیم و برویم و این راه را طی کنیم و برویم و ببینیم، همین طور برای مشاهده و احساس عینی آن معلول خارجی هم باید خودمان را تکان بدهیم. آن تکان دادن، تکان دادن بدن نیست بلکه تکان دادن روح و نفس است و تجرد است! وقتی شما تکان دادی آن وقت می فهمی معلول هست، پس همه چیز هست.

امر ثابت بودن تمام اتفاقات عالم

همه آنچه که در این عالم اتفاق افتاده و می افتد یک امر ثابت است!
این همه عکس می و نقش نگارین که نمود *** یک فروغ رخ ساقیست که در جام افتاد^۱

هستی نیست نما

یک امر ثابت است، نه اینکه نیست ها یکی پس از دیگری تبدیل به هست می شوند! همه آنچه را که ما نیست می پنداریم، هست و نیست نما است که آن «هست» در ظرف خودش وجود دارد. خیلی باید در این مطلب دقت کنید، هر چه در آن دقت کنید باز کم تأمل کرده اید! باید خوب به این مطلب برسیم و نسبت به آن خوب فکر کنیم و راجع به خصوصیات و مثال های آن توجه کافی را داشته باشیم که این قضیه برای بسیاری از افراد متأهل و متکفل این مباحث هنوز ناشناخته مانده است و به خاطر همین جهت بسیاری از مشکلات که مسئله ربط حادث و قدیم از جمله آنها است با غیر از تصور این مسئله امکان حل شدنشان نیست مگر اینکه یک عباراتی را سرهم کردن و ترکیب کردن که حالا خودشان هم نمی فهمند که چه می گویند! این مسئله نسبت به این مطلب قابل حل نیست. این نکته برای صور مثالی اعیان خارجی تا اینجا روشن شد، مباحث بیشتری در

^۱. دیوان حافظ (قزوینی)، غزل ۱۱۱.

مباحث نفس می‌آید که آن مسائل در جلدهای دیگر اسفار خواهد آمد.

نظر و رأی افلاطون در این قضیه این نیست، افلاطون این را قبول دارد و بزرگان از حکما و فلاسفه در این مسئله شک ندارند بلکه بسیاری از عوام هم نسبت به این مسائل معترف هستند؛ افراد در بادی الرأی، نسبت به این مسئله معترف هستند. آنچه را که افلاطون و بعضی از اشخاص و کسانی که تابع او هستند قائل به این نکته هستند این است که همانند عین خارجی مثالی یک واقعه طبیعی - منظور از خارج، تحقق در عالم خارج است نه در عالم دنیا! بر خلاف مسائل اعتباری که در عالم ذهن است - که او را یا در حضور مشاهده می‌کنیم یا در خواب می‌بینیم یا در مکاشفه احساس می‌کنیم، همانند آن عین مثالی که با همان تعیین خارجی جسمیه عینیت دارد، یک عین خارجی و یک حقیقت خارجی و یک واقعه تکوینی داریم که آن واقعه و حقیقت تکوینیه عبارت از آن صورت ملکوتی آن نوعی است که این حقایق جزئیة خارجیة همه زیرمجموعه آن صورت ملکوتی هستند و همه به این کیفیت درمی‌آیند؛ یعنی همه بر این نسق درمی‌آیند، شکل و وضع و خصوصیات آنها این طور است و برگشت این خصوصیات، وضع، کیف، اعراض، عوارض و اینها به یک واقعیت ذاتیه است که آن واقعیت ذاتیه یک حقیقت خارجیة کلیه است، - کلی نه به معنای کلی منطقی - یک کلی طبیعی است که این کلی طبیعی مانند ماهیت - نه مثل ماهیت - جنبه سعی دارد برای اینکه اصناف و افراد متفقه الحقیقه و النوعیه و مشترکه الحقیقه و النوعیه را در آن تعریف خودش قرار بدهد.

همان طور که وقتی شما «انسان» می‌گویید، همه افراد انسان اعم از اشخاص مختلف، ملل مختلف، زن و مرد، پیر و جوان، کودک، رضیع، عالم و جاهل با الوان و اشکال مختلف را دربر می‌گیرد بدون اینکه شما احساس کنید که انسانیت یکی بر دیگری [غلبه دارد]! بله، در علم و معرفت و کمال و اینها احساس کم و زیاد هست ولی در صدق آن عنوان کم و زیاد ندارد. من باب مثال شما برنج اعلاهی کیلویی سه هزار یا چهار هزار تومانی را هم بگیریید - ما آن زمانها برنج را کیلویی شش تومان؛ شش تا تک تومان می‌گرفتیم! الآن برنج چند هزار تومان شده است؟! چند برابر شده است! زیاد [تغییر نکرده است]! - با آن خرده برنجی که با آن آش درست می‌کنند، هر دوی اینها برنج است. یعنی وقتی که شما به این ظرف نگاه می‌کنید، آن نوعیت برنج بودن را بر آنچه که قیمت آن بالاتر است بیشتر حمل کنید بلکه هر دو را به یک دید نگاه می‌کنید و سر سوزنی تفاوت نمی‌کند، این برای چیست؟! برای این است که ماهیت بر همه اینها صدق می‌کند.

تعریف ماهیت مبهمه

حالا آن ماهیت، ماهیت مبهمه می‌شود. آن ماهیت ماهیت مبهمه است و یک انتزاع عقلی است که به واسطه مشاهده صور مختلفه خارجیة با اتحاد در خاصیت و ذاتیات، انسان این حقیقت ماهیه را خلق و اختراع

می‌کند. خلق فقط منحصر به خدا نیست بلکه ما هم بلدیم خلق کنیم! ما این حقیقت نوعیه را خلق می‌کنیم و هرچه را که می‌تواند در زیرمجموعه این حقیقت نوعیه قرار بدهد را داخل در تحت این حقیقت نوعیه می‌کنیم و این یک ماهیت اعتباریه مثل همین می‌شود منتها به صورت عینی نه به صورت انتزاعی؛ به صورت علمی و عینی که بعضی تعبیر به علم عنائی کرده‌اند و بعضی مانند این افراد تعبیر به مثل افلاطونی کرده‌اند.

بنابراین ما نباید در اینجا خیلی استیحا ش کنیم بر اینکه این مثل افلاطونی یک امر چرت و پرتی است و اصل و حساب و کتاب ندارد. همان کیفیتی که بقیه حکما نسبت به علم ربوبی در علم ربوبی قائل به اجمال هستند که از آن مقام اجمال، آن علم تفصیلی خارجی نسبت به اعیان خارجی پیدا می‌شود، این افراد همان مسئله را به شکل کلی مطرح کرده‌اند و گفته‌اند که علاوه بر اینکه علم نسبت به حقایق خارجی در علم ربوبی وجود دارد و تمام این جزئیات خارجی به صورت علمیه در آن علم ربوبی وجود دارد و این وجود علم ربوبی به علم عنائی، منافاتی با اجمال قبل از تفصیل آن ندارد، همین طور آن علم عنائی نسبت به آن حقیقت خارجی در تحت یک علم عنائی دیگری است که آن علم عنائی علم کلی نسبت به این صورت و نسبت به صورت‌هایی است که در این حقیقت نوعیه با هم شریک هستند.

اگر قرار باشد اجمال مخلّ علم کلی نسبت به حقایق خارجی باشد، علم عنائی نسبت به این حقیقت هم دارای اجمال است و آن اشکالی که در آنجا هست در اینجا هم پیدا می‌شود درحالی که شما قائل به علم عنائی هستید و قبل از خلق اشیاء و قبل از مقام تفصیل قائل به علم ربوبی هستید، در مقام هوهویت قائل به علم ربوبی و علم عنائی هستید؛ در آنجایی که **لا اسم و لا رسم** هست باز حقیقت علمیه در آنجا وجود دارد نه اینکه آن حقیقت علمیه با تصور مقام هوهویت از پروردگار منتفی و جدا می‌شود و بعد دوباره خدا از یک جا درمی‌آید و این علم را به خودش می‌چسباند و مقام واحدیت می‌شود که آن الله و استجماع مسائل و اینها است! به اصطلاح آقایان در عین آن قضیه هوهویت و مقام اجمال، نمی‌توانیم نفی کنیم و از خدا سلب کنیم. سلب کردن و نفی کردن با التزام به اختلاف رتبه دو تا است!

بله، ما برای مقام هوهویت مرتبه‌ای اعمق و ابطن و ارقّ نسبت به مراتب ظاهری معتقدیم که آن قضیه هوهویت یک مرتبه اعلایی از مراتب ظهوری اسماء و صفات کلیه ذاتیه است و نسبت به این شکی نیست ولی صحبت در این است که آیا در همان مرتبه هوهویت، انتفاء وصف و اسم است یا اینکه در همان مرتبه تلازم اسم و وصف همراه با آن ذات است، کدام یک از این دو تا است؟! نمی‌توانیم قائل به انتفاء و عزلت و بینونیت بین اسماء و صفات و مرتبه هوهویت بشویم، اگر قائل بشویم پس از کجا آمده؟! در این صورت بحث ترکیب و امثال ذلک و توالی فاسد خودش مطرح می‌شود.

مرتبه علیت و اولویت علت نسبت به معلول یک مرتبه عادی و یک مسئله ظاهری است و قطعاً تا شخص

و ذات نباشد، علمی نخواهد بود و قطعاً تا ذاتی نباشد قدرتی نخواهد بود و قطعاً تا ذاتی نباشد کتابت و خطاطی نخواهد بود، باید قبل از همه اینها وجود ذات و نسبت او را در نظر گرفت ولی صحبت در این است که چه زمانی بوده است که ذات منزول از اینها بوده است؟! صحبت در این است. وقتی که یک خطاط دارد خط می نویسد، آن وقتی که دارد خط می نویسد فقط خطاط نیست بلکه آن وقتی که دارد ناهار می خورد هم خطاط است و آن وقتی که دارد نماز می خواند هم خطاط است و آن وقتی که دارد می خوابد هم خطاط است، در همه اوقات خطاط است منتها ظهورش همان وقتی است که می نشیند و کاغذ و قلم به دست می گیرد و آن مرتبه باطن خود را به ظهور درمی آورد؛ باطن بوده، همیشه بوده و همیشه با او همراه بود و خواهد بود تا وقتی که می خواهد بمیرد!

ترتیب مظاهر اسماء و صفات بر حیثیت ذاتیه

این مظاهری از اسماء و صفات که دارید مشاهده می کنید همه مترتب بر یک حیثیت است و آن حیثیت، حیثیت ذاتیه است و آن ذات تا وقتی که بوده متصف به علم بوده است درحالی که ما ذات را علت برای علم می دانیم نه معلول و نه مساوق! آنچه که مساوق است مرتبه حیات است ولیکن علم و قدرت این طور نیستند و اینکه این سه تا را از اسماء می دانند، این طور نیست و فقط همان حیات جنبه تساوی با ذات دارد ولی علم و قدرت نه؛ یعنی ذات علت برای حیات نیست بلکه ذات علت برای علم و قدرت است ولی حیات تساوی است و حیات آن نفس الوجود و نفس الاستقراری است که مترتب بر خود ذات است و تصور خود ذات **مساوق** **لِتصوّر الحیاة و تصوّر الحیاة مساوق** **لِتصوّر الذات** ولی تصور علم مساوق با تصور ذات نیست. تا می گوئیم: فلانی عالم است، فلانی مقدم بر علم می شود. تا می گوئیم: فلانی قادر است پس ذات فلانی مقدم می شود گرچه آن ذات جدای از قدرت نیست ولی در مرتبه اعتبار، آن ذات مقدم بر مسئله قدرت می شود اما مسئله حیات این طور نیست.

پس ما در قضیه علیت باید به این مسئله توجه کنیم؛ نفس معلول در علت گنجانده شده و در آن قرار گرفته است. این کلام افلاطون که می فرماید که تمام اینها عبارت از یک صورت نوعیه است، برگشت این قضیه به این است. حالا من این جلسه این را عرض می کنم و جلسه بعد وارد بحث خود مرحوم شیخ و اشکالی که مرحوم آخوند بر مرحوم شیخ و اینها می کند می شوم. افلاطون می خواهد این را بفرماید که چه عاملی پیدا شده است که همه آدمها مثل همدیگر هستند؟! کشکی که نمی تواند باشد! بالأخره یک چیزی بوده است، چه عاملی هست که ما می بینیم زید و عمرو [مثل هم هستند]؟! فرض کنید این دختر است و افکار انسانی دارد، پسر است و افکار انسانی دارد، پیر است و افکار انسانی دارد، جوان است و افکار انسانی دارد و کوچک و بزرگ است و

افکار انسانی دارد؟! خصوصیات را که مشاهده می‌کنیم، همه اینها مثل همدیگر هستند، باید یک علت داشته باشد گتره که نمی‌شود باشد! اگر از نظر ریاضی به حساب محاسبه احتمالات هم باشد باز ما را به این قضیه می‌رساند که باید یک عامل مشترکی در اینجا وجود داشته باشد که آن عامل مشترک همان حقیقت نفس ناطقه است؛ آن نفس ناطقه بدون شکل.

برای خیلی از افراد هم پیدا می‌شود و به من هم می‌گویند؛ گاهی اتفاق می‌افتد که انسان یک واقعه‌ای را مشاهده می‌کند ولی در آن واقعه صورت را نمی‌بیند و صورت را احساس نمی‌کند. فرض کنید در مشاهدات ظاهریه یا در منامات و اینها خیلی برای انسان و افراد پیدا شده است و خیال می‌کنم چیز عادی‌ای باشد و ادراکش از این نقطه نظر خیلی مقرب مسئله باشد. مثلاً می‌گوید که فلان شخص را در خواب دیدم ولی صورتش را نمی‌دیدم. خوب صورتش را ندیدم از کجا ادراک کردی که اوست؟! یا می‌گوید: جلوی خودم کسی را نمی‌دیدم ولی ادراک می‌کردم او ایستاده و دارد با من صحبت می‌کند! این قضیه از کجا پیدا می‌شود و علتش چیست؟ چرا شما یک هم‌چنین احساسی دارید؟! در اینجا این احساس یک قدری از مرتبه مثال جلوتر رفته است؛ در مرتبه مثال صوری، خود آن صورت با عوارض و اعراضش برای انسان تجلی می‌کند ولی در این احساس، خود آن ذات بدون آن صورت خارجی که ما آن صورت خارجی را می‌بینیم تجلی می‌کند ولی احساس می‌کنید اوست لذا مثلاً می‌گویید: هیچ مشابهتی با پدرت نداشت؟! می‌گوید: نه، اصلاً صورت نمی‌دیدم ولی وجودش را احساس می‌کردم.

مساوق عدم بودن انسلاخ عینیت و جزئیت از یک تقید خارجی

حالا یک قدری از این دقیق‌تر بشویم! تا اینجا را که جلو آمدیم یک خرده دقیق‌تر بشویم؛ این احساسی که برای شما پیدا شده است و یک حقیقت خارجی و تکوینی - نه یک حقیقت اعتباری و ذهنی و تخیلی - را بدون صورت در اینجا احساس کردید، در عین حفظ جزئیت و حفظ تقید، زید را احساس کردید نه عمرو، آیا نمی‌شود که همین احساس بدون آن جزئیت برای شما پیدا شود؟! یعنی احساس انسان و نفس ناطقه‌ای را بکنید بدون اینکه اسم او را زید یا عمرو یا خالد بگذارید؟! شاید بگویید که این فقط به عنوان یک ادعا است و لکن این ادعا نیست! گرچه از نقطه نظر فلسفی شاید مشکل بتوان به این مسئله رسید که انسان بتواند یک نفس ... چون همان طوری که شما می‌گویید: نفس ناطقه، یک تقید و جزئیت و عینیتی بر او آمد و دیگر نمی‌توانید عینیت را از او انسلاخ کنید، انسلاخ عینیت و جزئیت از یک تقید خارجی **مساوق لعدمه**.

ولی صحبت بنده این است که هستند افرادی که به واسطه بعضی از مراتب مجرد و حیات مراتب کلیت یک هم‌چنین مسائل و قضایایی را مشاهده می‌کنند که یک حقیقت خارجی به عنوان نفس ناطقه باعث اجتماع

همه افراد است. در آن نفس ناطقه شما نمی‌توانید بر آن نفس ناطقه اسم زید یا عمرو یا اسم دیگری بگذارید.

انواع کیفیت وحی

ما در روایات هم در مورد این مسئله مسائلی داریم؛ در یک جا داریم که رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم می‌فرمودند: جبرائیل که بر من نازل می‌شود به این صورت می‌آید؛ گاهی اوقات جبرائیل به صورت دحیه کلبی می‌آید و شخص در کنار پیغمبر می‌نشیند و با پیغمبر صحبت می‌کند و وحی را بر پیامبر القاء می‌کند و بعد می‌رود و افراد هم سؤال می‌کنند که این چه کسی بود کنار شما نشسته بود؟ او همان دحیه بود! آنها می‌دیدند. اینجا جایی است که این صورت و این مسئله برای خود آن افراد هم روشن شد. البته این طور نبود که همه ببینند بلکه بعضی‌ها می‌دیدند و بعضی‌ها نمی‌دیدند! خوب این برای آنها روشن شد.

در بعضی از اوقات رسول خدا با همان صورت مقیده جبرائیل برخورد و ملاقات می‌کرد و افاضه علم و اینها و القاء وحی می‌شد.^۲

در بعضی جاها داریم که رسول خدا می‌فرمود: جبرائیل آن حیثیت وجودی خود را چنان منتشر کرد که شرق و غرب عالم را گرفت و من او را نمی‌دیدم!^۳ این چطور می‌شود که باشد؟! یعنی - در عین - اینکه رسول خدا این احساس عنایت و ولایت و اشراف علمی جبرائیل را می‌کند که تمام غرب و شرق عالم را گرفته است یعنی همه موجودات عالم وجود را که آنها دارای علم و حیات و قدرت هستند، جبرائیل تمام آنها را زیر پر خودش گرفت به طوری که این شیشه‌ای که الآن در دست من هست دارای حصه‌ای از مرتبه علم و حیات و قدرت است و پر جبرائیل این را گرفت. این لیوانی که الآن در دست من هست دارای یک خصوصیت علمیه است که برای کسی آشکار نیست، جبرائیل آمد پرش آن را گرفت و همه افراد، حیوانات، ملائکه دیگر، جمادات، نباتات و سایر مراتب عقول و هر جا و هر نقطه‌ای که شما حقیقت علمی‌ای را در آنجا مشاهده می‌کنید را گرفت.

منظور از صور افلاطونیه

از جمله آن گرفتن‌ها خود رسول الله می‌شود، مگر رسول الله مرتبه علمی ندارد؟! این مشاهده رسول خدا در مرتبه پایین‌تر از آن مشاهده ذات و نفس است، در آنجا خود جبرائیل در تحت نورانیت و در تحت

۱. الکافی، ج ۲، ص ۵۸۷.

۲. الدر المنتور، ج ۱، ص ۲۲۷، با قدری اختلاف.

۳. تفسیر منهج الصادقین، ج ۱۰، ص ۱۶۷، با قدری اختلاف.

تجلی و نفس رسول الله است لذا این مرتبه، مرتبه مادون از مراتب نفس در اینجا تلقی می‌شود و در این مرتبه است که وحی نازل می‌شود و در این مرتبه است که صور علمیه می‌آید و در این مرتبه است که خود رسول خدا در تحت این حقیقت علمیه قرار می‌گیرد پس پیغمبر دیگر چه کسی را می‌بیند؟! هیچ کسی! پیغمبر نمی‌تواند کسی را ببیند و نمی‌تواند ذاتی را ببیند بلکه فقط یک حقیقت علمی می‌بیند؛ به چپ نگاه می‌کند جبرائیل را می‌بیند و به راست نگاه می‌کند جبرائیل را می‌بیند و به هر جا نگاه می‌کند می‌بیند در هر نقطه‌ای که از این واقعه و حقیقت علمیه در آنجا ظهور دارد، در آنجا جبرائیل حضور دارد! نه تنها جبرائیل حضور دارد بلکه جبرائیل را می‌بیند. همه عالم جبرائیل می‌شود! نه اینکه جبرائیل در این [شیء خاص] حلول کرده است، تمام اشیاء و تمام ذرات و تمام آنچه که هست، همه آنها جبرائیل هستند و هیچ کدام با همدیگر تفاوت ندارند. بله تفاوت دارند؛ کم، زیاد، بزرگ، سعه، پایین، کوچک و بالا، اینها همه هست ولی این حقیقت واحده در همه آنها هست. این منظور افلاطون از صور افلاطونیه است؛ یعنی یک واقعه‌ای که در آن واقعه یک حقیقت نوعیه که آن حقیقت نوعیه نسبت به تمام جزئیاتی که جزئیات خارجی است جنبه سعی دارد.

حالا إن شاء الله روی این قضیه فکر کنید تا جلسه بعد ببینیم که نظر رفقا در این مسئله چگونه است.

تلمیذ: علت خاصی بوده است که جبرئیل به صورت دحیه آمده است؟

استاد: اینها مظاهر مختلف وجود است.

تلمیذ: خود رسول خدا این طور اراده می‌کردند؟

منظور از اراده قبل از تعلق مفهوم و حضور ذهنی

استاد: فرق نمی‌کند، اینها همه اراده رسول خدا است نه اینکه نباشد منتها این اراده در مراتب مختلف باطنی است که حتماً لازم نیست که این اراده به مرتبه نفس بیاید، ممکن است این اراده از مرتبه عمیق تر از نفس سرچشمه بگیرد و خود انسان از این قضیه‌ای که برای او حاصل شود مبتهج شود اینها اراده‌های خیلی باطنی است که عمیق تر از اراده‌هایی است که ما می‌کنیم، اراده‌ای که ما می‌کنیم [این طور است که] صورت مثالیه در نفس و قلب می‌آید و اختیار ما بر آن صورت مثالیه تعلق می‌گیرد ولی آن اراده قبل از حضور صورت مثالی است، در آنجا مسئله اراده پیدا می‌شود و چون ما نسبت به این مسائل اطلاع نداریم طبعاً یک هم چنین مسئله‌ای را منتفی می‌دانیم و تصور می‌کنیم که باید همه صور و مفاهیم در ذهن بیاید و در نفس جا پیدا کند و بعد حالا نفس بیاید اینها را در کنار هم بچیند و فرض کنید تصورات و موضوعات و محمولاتی را قرار بدهد و بین آنها ربط ایجاد کند و بعد حکم و تصدیق به آنها کند و بعد براساس آن تصدیق ترتیب اثر خارجی بدهد. اینها مراتبی است که ما انجام می‌دهیم و لکن قبل از آنها هم مراتبی از اراده هست که آن اراده‌ها کیفیت حضور مفاهیم را تعیین می‌کنند! اینجا خیلی عجیب است که قبل از اینکه یک مفهوم در ذهن بیاید، آن اراده می‌آید و

اراده می‌کند که اصلاً چه مفهومی در ذهن بیاید!

منظور از روایت «إِذَا شَاءُوا عُلِمُوا»

وقتی می‌گوییم امام علیه‌السلام «إِذَا شَاءُوا عُلِمُوا»^۱ منظور این اراده اوست نه اراده بعد از حضور ذهنی! بعد از حضور ذهنی که آمده است و دیگر «إِذَا شَاءُوا عُلِمُوا» مفهوم ندارد! اراده قبل از تعلق مفهومی و حضور ذهنی و قبل از تصور ذهنی و تصدیقات ذهنیه است، آن اراده قلبیه است که امام اراده می‌کند و این مفهوم را در ذهن نمی‌آورد و وقتی می‌گوید: نمی‌دانم، راست می‌گوید که نمی‌داند. اصلاً در ذهنش نمی‌آورد! دیده‌اید وقتی که یک قضیه و واقعه تلخی برای بعضی از افراد اتفاق افتاده است، آن‌ها را به هم می‌ریزد و تا می‌خواهید بگویید، می‌گوید: «آقا اصلاً نگو نگو نمی‌خواهم به ذهنم بیاورم»؟! الآن اینکه می‌گوید: نگو نگو، هنوز به ذهنش نیامده است و اگر به ذهن بیاید دیگر نمی‌گوید: نگو، می‌گوید که خب بگو چون دیگر در ذهنم آمده است؛ می‌خواهی بگو و می‌خواهی نگو، بالأخره این دیگر برای من یادآوری شد. نه! فقط آن را در صندوق ذهن - منظور از ذهن همان حضور ذهنی است - و در ذاکره خودش نگه داشته و روی آن هم یک پوششی انداخته است و نمی‌خواهد در صندوق را باز کند، شما تا می‌خواهید در صندوق را باز کنید می‌گوید: نه انجام نده، اصلاً نمی‌خواهم این به دست بیاید.

الآن وقایعی که برای افراد پیش آمده است، فرض کنید ده سال پیش مسائلی پیدا شده و یک شخص از بعضی‌ها ناراحتی‌هایی دیده که اصلاً اینها را فراموش کرده است و اگر بخواید به خاطر بیاورد دوباره روز از نو و روزی از نو! دوباره این کدورت‌ها پیدا می‌شود و افراد هم نمی‌گویند که آقا رها و فراموش کن یا در روایات هم نداریم که انسان باید بگذرد و به خاطر نیاورد، این را داریم که اصلاً به‌طور کلی [یاد] نکند. علت اینکه می‌گویند: وقتی غیبت کسی را کردی به او نگو همین است! اگر یک وقتی غیبت کردیم و به گوشش نرسیده است، برسد دیگر نمی‌رود ... همه افراد این‌طور نیستند که [فراموش] کنند، بعضی‌ها تا آخر عمر هم نگه می‌دارند! انگار همه چیز باید [محفوظ] باشد، در صندوقشان باز است! در صندوق عقیشان باز است! هرچه می‌گوییم که بابا هر کاری کرده است دیگر فراموش کن، می‌گوید: من نمی‌توانم فراموش کنم، چه کار کنم؟! نمی‌توانم فراموش کنم! بعضی‌ها هستند یک هم‌چنین قدرتی دارند یا نفس آنها یک نفس مستعدی است که بخواهند یک چیزی را از ذهن خودشان ببرند [راحت این کار را انجام می‌دهند]!

بنده با افرادی [برخورد] داشتم که مثلاً راجع به قضیه‌ای از آنها سؤال کردم و گفتند: نمی‌دانیم. هرچه

^۱ الکافی، ج ۱، بابُ أَنَّ الْأئِمَّةَ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ إِذَا شَاءُوا أَنْ يَعْلَمُوا عُلِمُوا، ص ۲۵۸.

سؤال کردم و گفتم که بابا مثلاً چند ماه پیش این قضیه اتفاق افتاد، می‌گوید: من اصلاً چیزی را که بخواهم از ذهنم ببرم می‌برم. بله، اگر خیلی بنشیند فکر کند و تعمق کند، یک چیزهایی پیدا می‌شود و یک چیزهایی [به ذهن] می‌آید ولی می‌تواند خودش را نسبت به یک قضیه که اتفاق افتاده است بالکل جدا کند!

چقدر خوب است که این طور باشد؟! آدم خوبی‌هایی که از افراد می‌بیند در صندوق عقبش نگه دارد - صندوق عقب یا صندوق جلو، فرقی نمی‌کند! - و در صندوق را همیشه باز نگه دارد و بدی‌هایی را که از افراد می‌بیند، درش را ببندد. [واقعاً این طوری چقدر مسائل حل می‌شود!] خب دیگر در خیلی از اوقات نمی‌شود و مسئله این طور هست ولی برای اولیاء خدا یک هم‌چنین مطلبی هست؛ فرض کنید شخصی کار خلافی انجام داده و او را متأثر و ناراحت کرده است و بعد من باب مثال آن ولیّ خدا او را بخشیده یا خود او توبه کرده یا او گذشت کرده است، فردا که پیش او می‌رود، وقتی که نگاه می‌کند اصلاً آن ولیّ خدا نمی‌داند که او دیروز [کاری] انجام داده است! دیروز انجام داده است! حالا ما تصور می‌کنیم که اینها مسائل مربوط به قضایای یک سال پیش و دو سال پیش و اینها باشد! ولی آن کاری را که می‌توانیم با یک واقعه که در ده سال پیش اتفاق افتاده است انجام بدهیم، این ولیّ خدا همان کار را با کاری که در یک ساعت پیش اتفاق افتاده است انجام می‌دهد!

برخوردهای مختلف اولیاء با انسان

ولیّ خدا این است! وقتی حر پیش امام حسین علیه‌السلام می‌رود، انگار نه‌انگار که اصلاً او آمده و جلوی او را گرفته است، اصلاً و ابداً! اصلاً به ذهن امام حسین هم خطور نمی‌کند که یک روزی او آمد و جلوی ما را گرفت و راه را برگرداند، امام همین است! ﴿أَوَلَمْ نَكْ يَبْدُلْ أَللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ﴾^۱ همین است. وقتی اراده امام تعلق بگیرد سیئه او تبدیل به حسنه می‌شود و پاک می‌شود؛ پاک پاک! پیش امام می‌آید ولی خودش دارد از خجالت می‌میرد! لابد - نمی‌دانم، خدای نکرده بیخود از پیش خودمان یک چیزی نگوییم - وقتی حر با آن کیفیت پیش امام حسین می‌رفت و کفشش را آن‌طور کرده بود، با خود می‌گفت: اصلاً من را راه نمی‌دهند و حضرت ابوالفضل علیه‌السلام با آن شمشیرش قبل از اینکه [امام را ببینم] من را دو نصف می‌کند که آخر فلان فلان شده تو همه کارها را کردی و حالا انگار نه‌انگار، تشریف آوردی؟! بفرمایید یک گوسفند هم برای شما قربانی کنیم و چه کار کنیم! قبلاً خبر می‌دادید تا اینجا طاق نصرت می‌بستیم! ولی وقتی که پیش امام حسین علیه‌السلام می‌رود، [حضرت می‌فرماید:] شما چه کار کردی؟! مسئله‌ای نیست، چه بوده است؟! به

^۱ . سوره فرقان (۲۵) آیه ۷۰. معادشناسی، ج ۸، ص ۲۳۳:

«این چنین بندگان صالح و با ایمانی، خداوند بدی‌های آنان را به خوبی تبدیل می‌کند.»

اینجا آمدی؟! تشریف بیاورید. [حر می گوید:] یا ابن رسول الله من این کار را کردم. [حضرت می فرماید:] تو چه موقعی انجام دادی؟! چه موقعی یک هم چنین چیزی انجام دادی؟! یعنی واقعاً حضرت به او می گوید که تو چه موقع انجام دادی؟! امام حسین اصلاً در نفس خود نمی بیند که این حر یک روزی این کار را کرده است! چرا؟! چون الآن حر برگشته است و این وجود جدید در اینجا احساس و ملموس می شود! وجود جدید و حضور جدید و نفس ناطقه جدید! این حر غیر از آن حر است و فرق می کند. الآن این حر نه آب را سد کرده و نه با لشگر آمده و نه چیز کرده است، چون برگشته است! وقتی برگردد «**يَوْمَ وَلَدَتْهُ أُمُّهُ**» [می شود]؛ در مورد کسانی که گناه می کنند داریم. و این دیگر خیلی جای بسط و صحبت و اینها است.

لذا اگر انسان بخواهد ورزش ذهنی و نفسی کند، این قضیه مسئله ای است که اتفاقاً به راه انسان هم کمک می کند که اصلاً به طور کلی همیشه با وجود فعلی افراد برخورد کند نه با وجود سابق و قبلی آنها! مگر اینکه یک چیزی و یک ریگی به کفشش باشد که خب آنجا دیگر مسئله طور دیگر است.

اللهم صل محمد و آل و محمد

---

۱. الکافی، ج ۴، ص ۲۵۳.